

Kambodžanski građanski rat i teror Crvenih Kmera

Mrazović, Doroteja

Undergraduate thesis / Završni rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:486536>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-03**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Doroteja Mrazović

**KAMBODŽANSKI GRAĐANSKI RAT I
TEROR CRVENIH KMER**

ZAVRŠNI RAD

Zagreb, 2022.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Doroteja Mrazović

**KAMBODŽANSKI GRAĐANSKI RAT I
TEROR CRVENIH KMER**

ZAVRŠNI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Vladimir Šumanović

Sumentor: doc. dr. sc. Mijo Beljo

Zagreb, 2022.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Francuska Kambodža.....	2
2.1. Norodom Sihanuk.....	2
3. Kambodžanski građanski rat 1967. – 1975.....	4
3.1. Kambodžanska invazija.....	5
4. Crveni Khmer.....	6
4.1. Francuski studenti.....	7
4.2. Kmerske reforme.....	8
4.3. Angkar.....	10
4.4. Genocid Crvenog Kmera.....	10
5. Zaključak.....	14
6. Bibliografija.....	15

1. Uvod

Tema ovog rada bavit će se obradom kambodžanske povijesti druge polovice dvadesetog stoljeća koja je isprepletena brojnim događajima napose vezanima za razdoblje građanskoga rata i terora Crvenih Kmera. Malena azijska državica Kambodža još od vremena francuske kolonijalne epohe težila je za stvaranjem vlastite neovisnosti. Na tom putu susrela je mnoge vanjske „prijatelje“ koji su joj obećavali pomoć u ostvarenju suverenosti. No, pokazalo se da savezničke strane imaju više apetita za korist, nego davanje pomoći. Susjedne zemlje koje su dijelile slične tradicionalne vrijednosti rijetko su pronalazile utočište unutar Kambodže poput snaga Sjevernog Vijetnama tijekom Vijetnamskog rata. Nakon konačne potvrde samostalnosti uslijedilo je kratko vrijeme mira gdje stanovnici svih manjina i domoroci žive uravnotežen normalan život. Ubrzo se stanje mijenja državnim udarom koje je popraćeno građanskim ratom. Tim ratom rodit će se temelj novog režima Crvenih Kmera kojima je jedini cilj bio formirati nacionalnu čistu državu Kambodžu koja bi se u cijelosti temeljila na komunističkim načelima. U ostvarenju svog cilja Crveni Kmeri su proveli masovna ubojstva i preoblikovanje društva kojim su srozali njegov razvoj na razine iz feudalnoga doba. Konačna posljedica bilo je višemilijunsko stradavanje stanovništva Kambodže.

2. Francuska Kambodža

Malena Kraljevina Kambodža smjestila se u području jugoistočne Azije između Laosa, Vijetnama i Tajlanda. Iako raspolaže manjim teritorijem od svojih susjednih zemalja, čuva veliku povijest satkanu lošim sjećanjima.¹ Dugi niz godina bila je pod kulturnim i gospodarskim utjecajem Indije i Kine. Njezino prirodno bogatstvo bilo je primamljiv mamac Vijetnamu i Sijamu, današnjem Tajlandu.² Ruku spasa prvi put joj je pružila Francuska 1853. kada je predložila obranu od obližnjih susjeda kralju Ang Duongu. Ta je ponuda u praksi označila dolazak Kambodže pod francuski kolonijalni protektorat.³ Francuski plan se konačno ostvario sredinom devetnaestog stoljeća kada Kambodža zahvaljujući njima počinje prisvajati oblike moderne države potpisivanjem sporazuma 1863. godine. Ugovor su Francuzi sklopili s kambodžanskim kraljem Norodom.⁴ Nasljednik Norodoma postao je kralj Sisovata Monivong koji je bio zadovoljan francuskom upravom unutar zemlje koja im je omogućila razvoj na području prometa i infrastrukture, pruživši pomoć oko ujedinjena države i izlaska na svjetsko tržište.⁵

2.1. Norodom Sihanuk

Monivong je u nasljeđe predao vladavinu svom unuku kralju Norodom Sihanuku 1941. godine.⁶ Zahvaljujući njemu Kambodža je uspjela izboriti svoj suverenitet i slobodu. Za vrijeme Drugog svjetskog rata Kambodžu su okupirali Japanci i maknuli francusku upravu iz zemlje. No, već 1945. Kambodža se uspjela osloboditi Japanaca ponovno postavši neovisna kraljevina. Francuskoj se opet ukazala prilika da se umiješaju u državni aparat vlasti Kambodže, pa se tako 1949. neovisna Kambodža pridružila Francuskoj uniji.⁷ Francuski cilj bio je zapravo povratak kontrole nad područjem Indokine. Taj proces prikazivao se pod plaštom pomoći, odnosno civilizatorske misije. Nakon nekoliko godina, preciznije tijekom 1953. Kambodža je uspjela izboriti svoju neovisnost od Francuske koja joj je potvrđena 1954. sporazumom u Ženevi. Tim sporazumom Francuzi su se poslije niza vojnih poraza u Indokini povukli s toga područja.⁸

Situacija u državi buktala je novim valom politike. Srednja i viša klasa jačaju i žele pokrenuti borbu protiv čelnih monarhista. Shianouk se zato morao povući s vrha vlasti te je 1955. postavio svog oca Norodoma Suramarita na čelo države.⁹ Na taj način Shinaouk se mogao aktivirati u politiku i izaći

¹ „Kambodža“ (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=30045>) posjećeno 7. kolovoza 2022. godine

² MIHOVILOVIĆ, *Stravični poligon*, 13-18.

³ Isto, 13-18.

⁴ Kambodža (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=30045>) 7. kolovoza 2022.

⁵ Kambodža (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=30045>) 7. kolovoza 2022.

⁶ MIHOVILOVIĆ, *Stravični poligon*, 107.

⁷ Kambodža (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=30045>) 7. kolovoza 2022.

⁸ PICULA, „ Studija sukoba u Kambodži“, 53.

⁹ Norodom Sihanuk (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=44110>) 7. kolovoza 2022.

na opće izbore. Pobijedio je na izborima i postao je premijer države. Obnašao je dužnost ministra vanjskih i unutarnjih poslova, a nalazio se i na čelu Socijalističke narodne zajednice. Ubrzo nakon toga umire mu otac Suramarita zbog čega se 1960. vraća na čelo države, no bez kraljevske titule, obnašajući dužnost poglavara zemlje.¹⁰ Zadržao je dobre odnose sa Francuskom, Kinom i Sjedinjenim Američkim Državama.¹¹ Za vrijeme njegova mandata Kambodža je izgledala kao mirna utopija kojoj je vladao sklad umjerenosti. Stanovništvo nije oskudijevalo u svakodnevnom životu, bile su im omogućene osnovne stvari za život. Poput ostalih suvremenih državnih uređena, Kambodža je bila krajolikom lijepo uređena i održavana zemlja u kojoj su se nalazili brojni lokalni i trgovine.¹²

Unatoč skladnom miru unutar zemlje, prijetila im je i dalje opasnost susjednih Vijetnamaca koji su oduvijek imali apetit za sukob s Kambodžom. Glavni problem dviju država bila je nesređena granica.¹³ Razvojem rata u Vijetnamu, Kambodža se našla u novim nepovoljnim okolnostima. S obzirom na svoju blizinu Vijetnamu, Sihanouk je od SAD dobio ponudu da se uključi u ratne aktivnosti na tom području. Međutim, on je tu ponudu odbio. Nakon Ženevske konferencije SAD su posredstvom svoje diplomacije aktivno djelovale na području Kambodže. Iako su se Amerikanci trudili formirati kambodžansku vojsku, stanovništvo nije bilo zainteresirano za to. Međutim postojali su pojedinci koji su prigrlili takav način života i težili prema suprotstavljanju vladaru Shianouku. Prvi od njih dvojice bio je princ Sirik Matak. Sirik je bio Shianoukov rođak koji je smatrao da je izbor vladara bio nepravedan. Druga osoba bio je vojni zapovjednik generalštaba vojske Lon Nol. On je vidio u američkoj ponudi jedini spas opstanka države.¹⁴ Amerika je pružanje pomoći Kambodže vidjela kao štit od prodora komunizma SSSR-a i Kine u Indokini.¹⁵ Kako bi izbjegao miješanje u nadolazeći rat Sjevernog Vijetnama i Južnog Vijetnama, Sihanouko je prekinuo odnose sa SAD-om i neutralizirao poziciju države.¹⁶ U stvarnosti, neutralnost je bila tek prividna riječ prave situacije koja se odvijala. Naime, Kambodža je dopuštala snagama Sjevernoga Vijetnama i južnovijetnamskih gerila Vietkonga da djeluju na njihovom teritoriju za vrijeme borbi protiv Južnoga Vijetnama i američkih snaga.¹⁷ S obzirom da je obrana Južnoga Vijetnama bila potpomognuta SAD-om, Kambodža se spomenutom dozvolom kretanja svojim teritorijom stavila na stranu komunističkoga sjevernoga Vijetnama.

¹⁰ Norodom Sihanuk (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=44110>) 8. kolovoza 2022.

¹¹ Norodom Sihanuk (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=44110>) 8. kolovoza 2022.

¹² MIHOVILOVIĆ, *Stravični poligon*, 108-109.

¹³ Isto, 108-111.

¹⁴ Isto, 109-111.

¹⁵ PICULA, „ Studija sukoba u Kambodži“, 56.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Vietkong (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=64565>) 8. kolovoza 2022.

3. Kambodžanski građanski rat 1967. – 1975.

U građanskom ratu u Kambodži postojale su dvije zaraćene strane koje su bile potpomognute SAD-om i Sovjetskim savezom, glavnim akterima hladnoga rata. Na jednoj strani Komunistička partija Kampučija udružena sa Sjevernim Vijetnamom i Viet Kongom protiv vojnih jedinica Kraljevine Kambodže koju su podupirali SAD i Južni Vijetnam. U naknadnom razdoblju snage Kraljevine Kampučije preuzela je Kmerska republika koja je zadržala iste saveznike.¹⁸ Sjeverni Vijetnam imao je namjeru zaštititi svoje baze u Istočnoj Kambodži iz kojih su crpili pomoć za daljnje ratovanje u Južnom Vijetnamu. Shianouk je isprava to tolerirao, no kasnije kada je vidio da stvari izmiču kontroli, posjetio je Sovjetski Savez i Kinu kako bi zatražio savjet. Za to vrijeme doživio je državni udar 1970. i vlast je zauzeo Lon Nol, general FARK-a (Kraljevske kmerske oružane snage) koji je uz američku pomoć transformirao FARK u FANK (Kmerske nacionalne oružane snage) kako bi se prilagodio karakteru novog republikanskog režima.¹⁹ Vijetnamskim sljedbenicima komunističkog režima bilo je naređeno da napuste zemlju. No međutim oni su to odbijali i konstantno su se vodile borbe protiv snaga sjeverno vijetnamske vojske NVA (Vijetnamske narodne armije). Netrpeljivost Crvenog Kmera prema Vijetnamcima je rasla. Prilikom američkog bombardiranja Kambodže, kako bi istjerali izbjeglice Sjevernog Vijetnama, zabilježene su demonstracije seljaka koji su stali uz Crveni Kmer: „Ne bojimo se smrti od bombi iz aviona. Spremni smo umrijeti da istjeramo Vijetkog i Sjeverne Vijetnamce iz Kambodže.“²⁰ Kao odgovor na ranije neuspjele kopnene ofenzive FANK-a da ih protjera, jake jedinice NVA pokrenule su naizmjenično tijekom 1971.- 1972. žestoke protuofenzive teškim topništvom, tenkovima i SA-7 Graila projekte područjima Kambodže.²¹ Vojne operacije samo su iscrpile obje strane i dovele su do potpisivanja Pariškog mirovnog sporazuma u siječnju 1973. koji je označio službeni kraj američkog izravnog angažmana u borbenim operacijama u Vijetnamu.²² FANK, koji su do tog datuma naoružavali, opskrbljivali i održavali američki savjetnici i tehničari, tada se suočio s novom realnošću u kojoj su morali popravljati vlastitu opremu i trenirati svoje trupe najbolje. Nakon pet godina republikanska vlada je poražena od strane komunističkih snaga pod vodstvom Pol Pota koja je zavela kontrolu nad većim dijelom zemlje.²³

¹⁸ Vietnamese intervention (<https://www.britannica.com/place/Cambodia/Vietnamese-intervention>) 8. kolovoz 2022.

¹⁹ CONBOY, BOWRA, *The War in Cambodia*, 5.

²⁰ SHAWCROSS, *Usputna predstava*, 249.

²¹ CONBOY, BOWRA, *The War in Cambodia*, 6-8.

²² Isto, 15.

²³ Isto, 10.

3.1. Kambodžanska invazija

Sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća u Americi dolazi do nove uprave, dotadašnjeg predsjednika Lyndon Baines Johnsona zamijenio je Richard Nixon. Za savjetnika nacionalne sigurnosti Nixon je odabrao Henryja Kissingera. Obojica su u cilju imali izvući SAD iz vijetnamskoga rata te istovremeno zaštititi svojega saveznika Južni Vijetnam i spriječiti širenje komunizma u Kambodžu.²⁴ Tvrđili su da im nije cilj prljati prste uplitanjima u Kambodžu što je jednom prilikom potvrdio i sam Kissinger; „Kambodža nas ne zanima. Zainteresirani smo samo da u njoj ne bude baza.“²⁵ Norodom Sihanouk odmaknuo se od komunizma i okreće prema Amerikancima. No unatoč, boljim odnosima između Sihanouka i Nixona, SAD nisu posustale te su ostale i dalje dosljednu planu bombardiranja istočnih područja Kambodže. Nakon što bi ostali bez streljiva i naoružanja, pripadnici vijetnamske gerile bi odlazili u istočnu Kambodžu gdje bi osvežili vlastite redove te se popunili logistikom. Svjesni toga, SAD su donijele odluku o izradi i provedbi plana "Operacija jelovnik" koji su odlučili bombardirati istočne dijelove Kambodže gdje su se nalazile baze vijetnamskih vojnika i Vietkonga.²⁶ Tu invaziju Nixon je prikazivao kao pomoć ostvarenja neutralnosti Kambodže, a zapravo je to bila samo korist Amerikancima: „Pomoć koju ćemo pružiti bit će ograničena, jer nije nam cilj da Kambodžu uvučemo u rat na jednoj ili drugoj strani, nego da joj omogućimo da brani svoju neutralnost.“²⁷ Bombardiranje je trajalo od 1969. do 1970. godine. Krivicom Nixona i Kissingera rat u Vijetnamu se proširio na Kambodžu koja je od toga trenutka praktično izgubila svoju neutralnost.²⁸ Kambodžanski suverenitet je polako bio uništen.

Glavni projekt bombardiranja „Operacija jelovnik“ nosila je takav naziv jer se sastojala od niza manjih operacija: „Doručak“, „Ručak“, „Večera“, „Zalogaj“. Zrakoplovna oprema koja se koristila prilikom bombardiranja bili su B-52 vojni avioni.²⁹ Bombardirana područja na kraju su se ispostavila premašenim američkim pokušajima u uništenju vijetnamskih baza jer su se Vijetnamci povlačili sve dublje u unutrašnjost Kambodže i tako dolazili u češće sukobe s kambodžanskim vojnicima.³⁰ Sihanouk je zamolio vijetnamske trupe na povlačenje, što je u praksi bilo zanemareno radi čega su i nastavljeni njihovi međusobni sukobi.

Nova Sihanoukova antivijetnamska vlada na čelu s premijerom generalom Lon Nolom imala je zadaću riješiti pitanje vijetnamskih ustanka. Lon Nol je zbog privatnih okolnosti koje su ga zadesile morao oputovati u Pariz radi čega ga je zamijenio princ Sirik Matak. Sihanouk je putovao po europskim i azijskim zemljama šireći vijest o stanju u državi i tražeći pomoć. Vrativši se iz Francuske, Lon Nol je

²⁴ MIHOVILOVIĆ, *Stravični poligon*, 112-113.

²⁵ SHAWCROSS, *Usputna predstava*, 145.

²⁶ SHAWCROSS, *Usputna predstava*, 128 -146.

²⁷ Isto, 161.

²⁸ Isto, 176.

²⁹ CONBOY, BOWRA, *The War in Cambodia*, 4 – 5.

³⁰ MIHOVILOVIĆ, *Stravični poligon*, 114.

zajedno sa Sirik Matakom se odlučio okrenuti protiv Shianouka za vrijeme njegova odsustva.³¹ Napravili su akcije protiv vijetnamskih udruženja koje su im bile prva stanica prema ostvarenju državnog udara 1970. godine.³² Nakon što je saznao za Lon Nolove i Sirik Matakove akcije, Shianouk se vratio u zemlju kako bi spriječio njihove daljnje demonstracije. Lon Nol je već prije njegova dolaska zatvorio Shianoukove ljude i napravio novu vladu u parlamentu koja je srušila Shianouka s vlasti. Upravo zbog toga se svrgnuti princ Shianouk se okrenuo prema Crvenom Kmeru kao jedinom stvarnom protivniku politike Lon Nola.³³

4. Crveni Khmer

Komunistička organizacija Crveni Khmeri vladali su željeznom rukom Kambodžom u razdoblju od 1975. do 1979. godine.³⁴ Vođa partije bio je Pol Pot koji je bio odgovoran za brojne stravične zločine. Crveni Kmeri se prvi puta javljaju 60-ih godina 20. stoljeća kao oružano krilo Komunističke partije Kampučije (CPK). Istjeran s vlasti princ Norodom Sihanouk se pridružio postrojbama partije i sam ih službeno prozvao Crvenim Khmerima.³⁵ Taj naziv dolazi iz francuskog izraza „Khmer Rouge“ što je simbolično jer sudionici organizacije zapravo su bili kambodžanski pariški studenti koji su se formirali prema komunističkoj ideji.³⁶

Njihova vladavina obilježena je stravičnim zločinima unutar države Kambodže. Cilj im je bio stvoriti etnički čistu kmersku državu, pri čemu su se provodile zbog toga masovna ubijanja muslimana, Vijetnamaca, Kineza, Tajlandana, te mnogih ostalih koje su smatrali protivnicima komunističkog režima.³⁷ Mnogo ljudi osim oružanih ubojstva, umrlo je i od gladi prouzročene velikom agrarnom reformom gdje su svi trebali postati pokorni i raditi mukotrpno na poljoprivrednim poslovima.³⁸ Unatoč iznesenim crtama koje opisuju njihovu vladavinu, Kambodža je za vrijeme njihove uprave bila preimenovana u Demokratsku Kampučiju što je bilo tek prividan naziv za tiraniju kroz koju je prolazilo stanovništvo Kambodže.³⁹

³¹ SHAWCROSS, *Usputna predstava*, 113.

³² Kambodža (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=30045>) 8. kolovoza 2022.

³³ MIHOVILOVIĆ, *Stravični poligon*, 116 – 117.

³⁴ Kambodža (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=30045>) 8. kolovoza 2022.

³⁵ Norodom Sihanuk (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=44110>) 8. kolovoza 2022.

³⁶ WEITZ, *Stoljeće genocida*, 190 -194.

³⁷ „Suludi režim Pola Pota: Usmrcivanje bambusovim štapovima, nabijanje na kolac i ostale strahote“.

³⁸ „Suludi režim Pola Pota: Usmrcivanje bambusovim štapovima, nabijanje na kolac i ostale strahote“.

³⁹ Kambodža (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=30045>) 8. kolovoza 2022.

4.1. Francuski studenti

Dugogodišnja i konačno ostvarena borba Kambodže za neovisnost propala je u vodu političkim promjenama sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Princ Norodom Sihanouk tada se okrenuo suprotnoj politici s ciljem uništenja Lon Nola koji se u glavnom kambodžanskom gradu Phnom Penhu borio za politički opstanak uz pomoć Amerikanaca.⁴⁰ Sihanouk sam nije imao vojnih snaga u zemlji, pa je zato prigrlio novu oštru politiku svježe snage Crvenog Khmera koju su sačinjavali skupina francuskih studenata. Neki od istaknutijih studenata bili su: Pol Pot, Ieng Sary, Son Senn, In Sokan, Hou Youn, Ok Sakun, Khieu Komar i Saloth Sar.⁴¹ Dijelili su ista uvjerenja i ljevičarsko razmišljanje, a prvi puta susreli su se s komunističkim programom kada su se priključili Komunističkoj partiji Francuskoj.⁴² Politički su bili vrlo aktivni i nakon studija u Parizu zaposlili su se u kambodžanskim državnim firmama poput fakulteta, škola i pravnim ustanovama.⁴³ Tamo su širili marksističke i ljevičarske ideje svojim kolegama i studentima.⁴⁴ Bili su zaneseni francuskom revolucijom kao polaznom idejom kako bi trebala izgledati državna revolucija u Kambodži. Jednom prilikom zamjenik Ienga Saryja, Suong Sikoeun je izjavio „Ja sam bio pod velikim utjecajem Francuske revolucije, a osobito Robespierrovim. Od toga je bio samo jedan korak da čovjek postane komunistom. Robespierre je moj heroj. Robespierre i Pol Pot: ta dva čovjeka imala su iste značajke odlučnosti i integriteta.“⁴⁵

Crveni Khmeri nisu dugo čekali na rušenje Lon Nolove vlasti. Bez velikih zapreka osvojili su 17. travnja 1975. glavni grad Kambodže Phnom Penh.⁴⁶ Vojnici koji su opkolili grad imali su oko trinaest i četrnaest godina, bili su obučeni u crne pidžame, sandale i *kromar* kockaste šalove.⁴⁷ Takvi šalovi bili su zaštitni znak Crvenih Khmera, koristili su ih kao turbane, trake za znoj i vrećice za hranu.⁴⁸ Upravljački aparat države preuzeo je Pol Pot koji se proglasio premijerom, a princ Norodom Sihanouk imenovan je predsjednikom.⁴⁹ Sihanouk je bio potreban vodstvu Crvenim Khmerima kako bi se legalizirala njihova nova vlast. No unatoč njegovoj neizbježnoj dozvoli koja je bila potrebna novoj vlasti, zabranili su mu da se kreće slobodno. Bilo mu je naređeno da boravi samo unutar svoje palače. Unatoč tome, on je u nekoliko navrata putovao svijetom te je čak i u UN-u tražio priznanje novoga režima. Po povratku u zemlju nisu ga više dočekali svečano kako priliči monarsima, nego su ga zatvorili u palaču i zabranili mu odlazak van države nakon čega je on uskoro podnio ostavku.⁵⁰ Pod novom vladom uslijedila su pravila koja su bila kobna za uređeno klasno društvo. Predodžba koju su vladajući

⁴⁰ MIHOVILOVIĆ, *Stravični poligon*, 117.

⁴¹ Isto, 117-120.

⁴² WEITZ, *Stoljeće genocida*, 192.

⁴³ MIHOVILOVIĆ, *Stravični poligon*, 120.

⁴⁴ W WEITZ, *Stoljeće genocida*, 192 – 193.

⁴⁵ Citirano u Margolin, „*Kambodža*“, 590.

⁴⁶ WEITZ, *Stoljeće genocida*, 193.

⁴⁷ MIHOVILOVIĆ, *Stravični poligon*, 126.

⁴⁸ KIERNAN, *Pol Pot Regime*, 408.

⁴⁹ Kambodža (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=30045>) 8. kolovoza 2022.

⁵⁰ MIHOVILOVIĆ, *Stravični poligon*, 128.

imali bila je da se stvori obiteljsko jedinstvo svih stanovnika u državi zasnovano na agrarnim temeljima: „Na planu poljoprivrede“, proklamiralo je vodstvo, „sigurni smo da možemo postići skokovit napredak. U kratkom roku bismo trebali promijeniti svoju voljenu domovinu iz nerazvijene u moderno poljoprivrednu zemlju, a iz moderne poljoprivredne u industrijsku zemlju.“⁵¹

Nakon što su Crveni Kmeri osvojili Phnom Penh, u gradu je izbrisan svaki oblik moderne države. Rješenje koje su uveli bila je provedba evakuacije stanovništva zbog navodnih američkih bombardiranja koja su trebala uslijediti.⁵² Međutim, takav način izlike masovnoga preseljena stanovništva imao je katastrofalne posljedice. Ljudima koji su protjerani opljačkani su domovi, uništeni i spaljeni svaki oblik prenošenja informacija poput knjiga, televizije i radija, spaljivana je odjeća i namještaj, a ukinut je je i novac koji je osobito bio značajan za srednje i više slojeve društva.⁵³ Na taj način željeli su maknuti sve simbole koje predstavljaju oblike privatnog vlasništva svakog pojedinca: „Kad se narod probudi i politički osvijesti, on može učiniti sve“, tvrdio je jedan partijski glasnogovornik.⁵⁴

Snažna nacionalistička politika koju su provodili Crveni Khmerovi pokazala se izrazito nepovoljnom za vijetnamsku manjinu u državi. Vijetnamci suse borili u preostalim dijelovima Kambodže protiv ostatkom Lon Nolove vojske, no Crveni Khmeri preuzeli su i tu stvar u svoje ruke. Iako su održani pregovori oko mira između Sjevernog Vijetnama i Kambodže, na kraju se nije to ostvarilo pa se već 1971. Vijetnam našao na prvom mjestu nagorih neprijatelja Crvenih Kmera.⁵⁵ U cijelu situaciju upleo se i SAD koji je novim bombardiranjima 1973. pokušao prisiliti Crvene Kmere na sklapanje mira.⁵⁶ Takav američki postupak još je više uzburkao vodstvo Crvenog Khmera, osnažio da postanu borbeniji, osvetoljubivi i odlučniji u svojim zahtjevima.

4.2. Kmerske reforme

U ostvarivanju Kmerskih zamisli bilo je potrebno provesti nove reforme koje su prema mišljenju vodstva Crvenog Kmera bile nužne za ostvarivanje jedinstvenog komunističkog društva. Jedan od prvih poteza bilo je brisanje povijesti zemlje i uvođenje novoga kalendara s nultom godinom kao simboličnoga pokazatelja nove ere budućnosti.⁵⁷ Kako bi državna ekonomija više rasla ukinute su mogućnosti samostalnih seljačkih imanja na čijim temeljima su formirane zajedničke seoske zadruge u kojima se okupljalo oko sto ljudi unutar sustava. U zadrugama se sve dijelilo jednakopravno, od

⁵¹ Citirano u Jackson, „*Ideology of Total Revolution*“, 59.

⁵² WEITZ, *Stoljeće genocida*, 197.

⁵³ Isto, 197.

⁵⁴ Citirano u Chandler, „*Brother Bumber One*“, 115.

⁵⁵ MIHOVILOVIĆ, *Stravični poligon*, 122.

⁵⁶ Isto, 123.

⁵⁷ „Suludi režim Pola Pota: Usmrcivanje bambusovim štapovima, nabijanje na kolac i ostale strahote“.

zajedničkih obroka, običnih svakodnevnih predmeta poput posuđa do velikih radova na plantažama.⁵⁸ Zajednička prehrana smatrala se velikim postignućem provođenju reformi jer se na taj način pokazivalo koliko su svi jednaki unutar društva s obzirom na prijašnja vremena gdje su se ekonomski razlikovale obitelji i na taj način dijelile na klase. Kako se želio maknuti svaki oblik iskazivanja osobnih ambicija, misli i vjere, ukinute su Crkve, samostani kao i škole.⁵⁹

Po pitanju društvenih reformi, maknuli su svaki oblik tradicionalne vrijednosti obiteljske zajednice. Koristili su tri metode razdvajanja članova obitelji: deportaciju, pogubljenje i kolektivizaciju načina rada i života.⁶⁰ Zadaća im je bila prepoznati neprijatelje u društvu što su osim stranaca bili svi pratitelji bivšeg režima vlasti. Kmerski partizani koji su se rasprostranili po šumama Kambodže bili su temelj stvaranja novog društva, osim njih unatoč tome gdje su živjeli i što su priznavali za vlast siromašni seljaci su bili izjednačeni vrijednostima partizana.⁶¹ Kada su Crveni Kmeri preuzeli vlast, stanovnicima su obznanili kako će biti razdvojeni na samo tri dana. Međutim, razdvojenost od najbližih potrajala je do kraja vlasti samoga režima. Natjerali su stanovništvo da zapale osobne dokumente u vatri na ulicama gradova kako bi maknuli svaki oblik građanske demokratske identifikacije.⁶² Na neki način to je pomoglo bivšim državnim službenicima, vojnicima Lon Nola, srednjem obrazovnom sloju građana da se utope u masi običnih građana kako bi izbjegli egzekucije. Izbjele obitelji iz gradova u većem broju slučajeva bi se smještale kod svoje rodbine na selu gdje su imali relativno siguran dom koji ih je trebao zaštititi od novih pravila. Ipak, najveći broj obitelji je u novim okolnostima bio razdvojen. Cilj Crvenih Kmera bio je ukloniti emotivni dio kod stanovnika jer čovjek bez emocija postaje bolji borac u ratu i očuvanju nacionalnoga jedinstva države. Upravo radi toga, djeca su bila odvajanja od obitelji, napose majki, jer se majčina brižnost smatrala znakom slabosti. Vjenčanja su bila čisto formalna, prisilna i dogovorena. Nakon njih, parovi bi ponovno bili razdvojeni i poslani u odvojene kampove.⁶³ Miješani brakovi koji su podrazumijevali stare i nove ljude nisu smjeli biti sklopljeni i čak im je bilo zabranjeno i međusobno razgovarati.⁶⁴

U području kulturnog života oduzet je svaki oblik razonode. Gradovi su opustošeni i prazni, trgovine, lokali, kazališta zatvoreni, televizija ukinuta, jedino je dozvoljen bio radio putem na kojemu su se prenosile vijesti državnoga režima. Promet je bio prekinut kao i sve državne ustanove poput banaka i pošte. Zamrla je industrijska proizvodnja. Država je polako ostajala bez financija jer nije se provodila razmjena i proizvodnja dobara.⁶⁵ Stanovništvo je bilo prisiljeno lagati o individualnom zadovoljstvu

⁵⁸ WEITZ, *Stoljeće genocida*, 197.

⁵⁹ Isto, 197.

⁶⁰ Kalyanee E. Mam, „An Oral History of Family Life under the Khmer Rouge“, Yale Center for International and Area Studies, Genocide Studies Program, Working Paper GS 10, 1999: 3.

⁶¹ WEITZ, *Stoljeće genocida*, 207.

⁶² WEITZ, *Stoljeće genocida*, 206.

⁶³ Kalyanee E. Mam, „An Oral History of Family Life under the Khmer Rouge“, Yale Center for International and Area Studies, Genocide Studies Program, Working Paper GS 10, 1999: 9-10.

⁶⁴ KIERNAN, *Pol Pot Regime*, 178 – 179.

⁶⁵ MIHOVILOVIĆ, *Stravični poligon*, 129.

terora Kmera: „Naravno, morali su nam se svidjeti, nismo imali izbora!" Mladić Teang izrazio je to kad je rekao da su "obični ljudi bili jako zainteresirani za Crveni Kmeri, i radili su sve što im je rečeno jer su se bojali smrti."⁶⁶

4.3. Angkar

Nove vrijednosti u društvu bile su predstavljene kao velika obiteljska zajednica gdje su svi jednako bitni i poštuju svoju zemlju novog režima koja im je obećavala bolje sutra. Crveni Khmeri su tradicijski pojam obitelji željeli zamijeniti tajanstvenim Angkarom. Ta riječ značila je *Organizacija* na kmerskom jeziku, a služila im je kao usporedba vlasti sa mamom ili tatom. Vojni vođe bi bili tako poput djedova.⁶⁷ Svi unutar Angkara bili bi braća, izuzet je bio Pol Pot, kojega su kako bi prikazali njegovu skromnosti oslovljavali "Bratom Broj Jedan". Prilikom preuzimanja Sjeverozapadne zone 1977. proizašle su pjesme u kojima se spominje i veliča Angkar kao moćnu i sigurnu organizaciju koja brine o svojem stanovništvu: „Mi djeca volimo Angkar bezgranično, Zbog Angkara, pred nama je dug život, Život pun velike slave. Prije revolucije djeca su bila siromašna i živjela su bijedno. Živjele kao životinje, patila kao siročad. Neprijatelj je ostavio svaku pomisao na nas. Bili smo samo kost i koža, tijela nam mršava, Živjeli smo u tjeskobi. Spavali smo na zemlji i budili se u tjeskobi. Prebiranje po otpadu, lutanje i prošnja za hranu. Sada nas slavna revolucija sve podržava. Zdravo sigurni, puni snage za razvoj zajedničkih života. S odjećom za obući, noću nije hladno.“⁶⁸ U Organizaciju treba imati strahopoštovanje jer sve vidi i čuje: „Čovjek mora potpuno vjerovati u Angku, jer Organizacija ima bezbroj očiju, pa ne može pogriješiti.“⁶⁹

4.4. Genocid Crveni Kmera

Želeći pretvoriti Kambodžu u socijalističko agrarno društvo Crveni Kmeri su napravili velike čistke manjinskoga stanovništva, ali i vlastitoga koje im se odupiralo.⁷⁰ Stanovništvo bi bilo evakuirano iz gradova te deportirano u ruralna područja gdje je bilo prisiljeno na izvršavanje teških poslova na poljima riže. Pri tome su ljudi bili psihički i fizički zlostavljani te izglednjivani: „Devedeset posto žena nije dobilo menstruaciju. Uzroci ove gotovo opće nepravilnosti bili su evidentni: nedostatak prehrane, prisilni rad, psihičke traume itd. Ali nabrojiti ih na ovaj način značilo bi kritizirati nepogrešivost Angkara, a to je predstavljalo zločin kažnjiv smrtnom kaznom. U „novim selima“ stopa smrtnosti dosegla je više od pedeset posto, a ni preživjeli nisu ništa bolje izgledali. Proizvodnja, glavna briga

⁶⁶ Citirano u Kiernan, *Pol Pot Regime*, 250.

⁶⁷ WEITZ, *Stoljeće genocida*, 211.

⁶⁸ KIERNAN, *Pol Pot Regime*, 247.

⁶⁹ SHAWCROSS, *Usputna predstava*, 251.

⁷⁰ MIHOVILOVIĆ, *Stravični poligon*, 130.

Angkara, pala je na nulu. U rodilištu većina novorođenčadi umirala je od porodijske groznice.⁷¹ Veliki priljev gradskog stanovništva na sela prouzročio je prenapučenost, pa su stariji ljudi bili često zanemarivani i brže umirali zbog pothranjenosti i bolesti. Spavanje na otvorenom prostoru po kiši i hladnoći dovelo je do velikih oboljenja i smrtnosti od upale pluća.⁷²

Postojala je mogućnost preodgoja neprijatelja, ako su to željeli u kmerske komuniste.⁷³ Kambodžani koji su se školovali u inozemstvu na visokim sveučilištima, po dolasku u državu bili bi preodgajani na kmerski način: „Četiristo najboljih kambodžanskih profesionalaca i intelektualaca sada uzgaja povrće na šumskim čistinama, a još tristo u radnim logorima u Phnom Penhu. Njihove veze s inozemstvom okončale su im karijeru.“⁷⁴ Oni koji bi odbili preodgoj bili bi mučeni i ubijeni. Crveni Kmer imao je samo jedan oblik očuvanja ljudskog života, a to je ili se slažeš sa partijom ili ne. Prema kratkom postupku rješavali su se svih sumnjivaca: „Za zemlju kakvu gradimo bit će dosta jedan milijun dobrih revolucionara. Ostali nam nisu potrebni. Radije ćemo zatući deset prijatelja nego ostaviti jednog neprijatelja na životu.“⁷⁵ Dolasci označenih neprijatelja naroda u sela bila su popraćena stravičnim egzekucijama: „U početku bi jednostavno odveli muškarce „kako bi otišli pomoći pokrenuti novu zadrugu“. Ali oni se više nisu vratili i nakon dva ili tri mjeseca Crveni Kmeri bi došli po njihove obitelji i odveli ih. Rekli bi im da pripreme stvari i krenu se pridružiti muževima odnosno očevima. Pedeset do sto ljudi krenulo bi noću (...) u pratnji četiri ili pet pripadnika milicije i dvije ili tri volovske zaprege. Sav imetak im je bio na kolima. Ali volovske zaprege nisu slijedile ljude. Odvedene su u skladište okružnog časnika, a ljudi su premlaćivani do smrti. Crveni Kmeri su također tražili od nekih evakuiranih 1975. godine da ubiju ljude iz Svay Rienga (novopridošlice). To su bili mladi ljudi kojima je prijetila smrt ako ne poslušaju. Kad su se ti ljudi vratili, rekli su mi što se dogodilo. Njih deset, evakuiranih 1975. godine, dobili su sjekire i naređeno im je da ubiju sto ljudi iz Svay Rienga, kojima je prethodno naređeno da se svuku. Trebali su ih ubijati udarcem sjekire u stražnji dio vrata. Nisu to htjeli raditi, ali nisu imali izbora. Ubijali su čak i malu djecu jednim udarcem sjekire.“⁷⁶

Čišćenje je provodio Posebni odjel u utvrdi Santebel na čijem je čelu bio Kaing Khek Iev.⁷⁷ Mjesto čišćenja 1976. premjestio se u Phnom Penh gdje se osnovao novi zatvor Tuol Sleng S-21 koji je bio nekadašnja bivša srednja škola.⁷⁸ Broj zatvorenika bilježi oko 17000 žena, muškaraca i djece.⁷⁹ Danas je to muzej genocida u Kambodži gdje su prikazane fotografije i lubanje stradalih žrtava.⁸⁰ Masovna pogubljenja ljudi našla su mjesto na „poljima smrti“ koja su bile veličina nogometnog igrališta

⁷¹ Citirano u Kiernan, *Pol Pot Regime*, 226.

⁷² KIERNAN, *Pol Pot Regime*, 170 – 171.

⁷³ WEITZ, *Stoljeće genocida*, 213.

⁷⁴ Citirano u Kiernan, *Pol Pot Regime*, 156.

⁷⁵ Citirano u Margolin, „*Kambodža*“, 654.

⁷⁶ Citirano u Kiernan, „*Pol Pot Regime*“, 414 – 415.

⁷⁷ WEITZ, *Stoljeće genocida*, 217.

⁷⁸ MIHOVILOVIĆ, *Stravični poligon*, 130.

⁷⁹ „Suludi režim Pola Pota: Usmrcivanje bambusovim štapovima, nabijanje na kolac i ostale strahote“.

⁸⁰ „Killing Fields" Lure Tourists in Cambodia“.

gdje su bile zakopane žrtve režima.⁸¹ Procjenjuje se kako je u razdoblju od 1975. do 1979. stradalo oko 1, 7 milijuna Kambodžanaca. Prije nego što su bili pogubljeni bili bi mučeni bambusovim štapovima, pa bi ih sjekirama i noževima ubijali, djecu su udarali o stabla. Danas su polja smrti turistička destinacija brojnih turista.⁸²

Najviše zločina pretrpjele su svakako etničke i vjerske manjine. Čami, Vijetnamci i Kinezi bili su najzastupljeniji brojem stranog stanovništva u Kambodži.⁸³ Uglavnom su se bavili trgovinom, obrtom, lovom, ribolovom i poljoprivredom. Kao i u svakom narodu dolazilo je do miješanih brakova između manjina i Kambodžana. Znalo se dogoditi da neki od pripadnika Crvenih Kmera vuku svoje korijene iz takvih brakova, no to ih nije sprječavalo da i dalje provode nasilnu politiku prema svojim precima.⁸⁴ Preživjeli Kinezi i Vijetnamci koji su boravili i radili u odvojenim barikadama od Kambodžana, proživjeli su iste sudbine: „Bili smo kao patke, nismo ništa govorili, samo su nas hranili kad im se prohtjelo hraniti nas. Kad se kaže hodati, hodali smo; slijevati, stali smo; sjediti, sjedili smo.“⁸⁵ Nomadski običaji i vjerska štovanja bila su smetnja provedbi jedne glavne socijalističke ideje zbog čega su smaknuti svi oni koji su odbijali odreći se svojih uvjerenja. Posebno su teško stradali Čami koji su bili zapravo muslimanski Kmeri. Uništili su im džamije, Kuran, natjeravali ih da jednu svinjetinu kako bi im se izrugivali, ako bi odbili ubili bi ih. Bilo im je naređeno da promijene naziv, nakon toga smaknuli su njihove nadređene i potpuno ih izbrisali iz države: „Ukida se čamski mentalitet (čamska nacionalnost, čamski jezik, čamska nošnja, čamske navike, čamska religija). Oni koji se ne budu pridržavali ove naredbe snosit će posljedice.“⁸⁶

Vijetnamci su bili poseban trn u oku Crvenog Kmera jer su bili dominantni unutar Komunističke partije Indokine. Isprva su bili saveznici za vrijeme Vijetnamskog rata u borbama protiv proameričkih režima u svojim državama Kmerske Republike i Južnog Vijetnama. No pogled prema Vijetnancima Crveni Kmer je promijenio zbog pribojavanja da je Vijetnam imao tajne planove za provođenje indokineske federacije na čijem bi čelu zasjeli kao vrh. Za vrijeme građanskog rata, mnogi komunistički prognanici napustili su Vijetnam i pridružili se Crvenom Kmeru u šumskim logorima. Crveni Kmer bio je u strahu da će kambodžanski komunisti koji su se vratili iz Vijetnama postati tajni agenti Hanoiju.⁸⁷ Netrpeljivost Crvenog Kmera prema Vijetnancima dovelo je do velikih smaknuća, zbog stvaranje utopije čistih Kambodžana. Stradavali su i kmerovi koji bi im pružali sklonište. Miješani vijetnamsko-kmerski brakovi prisiljeni su bili raskinuti ili bi bračni parovi bili izgnani iz Kambodže.⁸⁸ Pol Pot nije se zadržao samo na unutarnjim smaknućima Vijetnamaca, odlučio je djelovati i na teritoriju Vijetnama:

⁸¹ MIHOVILOVIĆ, *Stravični poligon*, 130.

⁸² „Killing Fields" Lure Tourists in Cambodia“.

⁸³ WEITZ, *Stoljeće genocida*, 220.

⁸⁴ Isto, 220.

⁸⁵ Citirano u Kiernan, *Pol Pot Regime*, 250.

⁸⁶ Citirano u David R. Hawk, „International Human Rights Law and Democratic Kampuchea“, 127-128.

⁸⁷ WEITZ, *Stoljeće genocida*, 222.

⁸⁸ KIERNAN, *Pol Pot Regime*, 107 – 109.

„Neprijatelja vežu oko grla, ramena i rebara s obje strane, struka, bedara, koljena, leđa, gležnjeva, kako bi se spriječilo da se glava okrene bilo kamo i da se povećá mogućnost naših jakih snaga da mu razbiju i zdrobe glavu.“⁸⁹ Svoj bijes ubrzo su pretočili u ozbiljne sukobe s vijetnamskim snagama koji su započeli u travnju 1977. godine.⁹⁰ Vijetnamci nisu dugo oklijevali, pa su uzvratili udarac 1978. godine Crvenom Kmeru uz pomoć Sovjetskog Saveza. Pregovori oko prekida vatre započeli su 1987., a završeni su 1991. dolaskom snaga UN-a.⁹¹

⁸⁹ Isto, 387.

⁹⁰ WEITZ, *Stoljeće genocida*, 224.

⁹¹ „Suludi režim Pola Pota: Usmrćivanje bambusovim štapovima, nabijanje na kolac i ostale strahote“.

5. Zaključak

Unatoč konačnim uspjehom za postizanje neovisnosti Kambodže, država je krvavo platila trenutak do konačnog oslobođenja okova terora. Umiješana politika vanjskih sila izazvala je samo još veći osjećaj bijesa kod pripadnika Crvenog Kmera za borbom nakon Građanskog rata. Strani interesi koji su dopuštali si naći mjesto unutar države koristili su prividne znakove prijateljstva prema Kambodži. Namjera američke vlade da makne komunističko širenje Indokinom, tako što su stali na stranu Južnog Vijetnama, uspjeli su samo posvađati ljude koji su dijelili istu krv. Izbjegli sjevernokorejske snage našle su utočište u Kambodži, no novi nacionalni pokret Crvenog Kmera vidio je u njima neprijatelja koji želi zavladatai komunističkom Indokinom. Zbog strahova prevlasti pobudilo je u vlasti samo još veću mržnju koja je razdvojila sve manjine od svojih bližnjih kambodžanskih susjeda. Pol Potova politika više nije imala mjesta za nikog osim čisti kambodžanski narod koji je pretrpio jednaku težinu boli kao i manjina. Unatoč kmerskoj volji u ostvarivanju utopijske nacionalističke čiste zemlje, nasilnim načinima nisu uspjeli stvoriti zadovoljno društvo. Rezultat terora Crvenog Kmera bila je doživotna povijesna trauma Kambodže.

Bibliografija

BOWRA, Kenneth & CONBOY, Kenneth. *The War in Cambodia 1970. – 1975*. London: Osprey Publishing Ltd, 1989.

CHANDLER, David P. *Pol Pot Brother Number One: A Political Biography Of Pol Pot*. Oxford: Westview Press, 1999. Pristup ostvaren 11.8.2022. <https://archive.org/details/david-p.-chandler-pol-pot-brother-number-one/page/4/mode/2up>

HAWK, David. „International Human Rights Law and Democratic Kampuchea“. U: *The Cambodian agony*, Ur. Ablin, David A. i Hood, Marlowe. New York: M.E. Sharpe, 1990.

JACKSON, Karl D. *Cambodia 1975. – 1978*. Princeton: Princeton University Press, 1989.

„Kambodža“, U: Hrvatska enciklopedija (online). Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“. Pristup ostvaren 8.8.2022. <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=30045>

Kalyanee E. Mam, „An Oral History of Family Life under the Khmer Rouge“, Yale Center for International and Area Studies, Genocide Studies Program, Working Paper GS 10

KIERNAN, Ben. *Pol Pot Regime*. New Haven: Yale University Press, 1996.

„Killing Fields" Lure Tourists in Cambodia“. Pristup ostvaren 21.8.2022. <https://www.nationalgeographic.com/culture/article/news-killing-fields-cambodia-tourist>

MARGOLIN, Jean-Louis, WERTH, Nicolas, PANNÉ, Jean-Louis, PACZKOWSKI, Andrzej, BARTOSEK, Karel, NEUBERT, Ehrhart, Gauck, Joachim. *Crna knjiga komunizma*. Zagreb: Golden Marketing-Politička kultura, 1999.

SHAWCROSS, William. *Usputna predstava*. Opatija: Otokar Keršovani – Rijeka, 1980.

MIHOVILOVIĆ, Maroje. *Stravični poligon*. Zagreb: Alfa, 1987.

„Norodom Sihanuk“, U: Hrvatska enciklopedija (online). Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“. Pristup ostvaren 8.8.2022. <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=44110>

PICULA, Boško. „Studija sukoba u Kambodži: od stjecanja suverenosti do postkonfliktnih izbornih ciklusa“. *Politička misao : časopis za politologiju*, Vol. 43 No. 2, (2006.): 52-56. Pristup ostvaren 9.8.2022. <https://hrcak.srce.hr/file/32335>

„Suludi režim Pola Pota: Usmrćivanje bambusovim štapovima, nabijanje na kolac i ostale strahote“. *Povijest.hr*. Pristup ostvaren 20.8.2022. <https://povijest.hr/jesteliznali/suludi-rezim-pol-pota-usmrcivanje-s-bambusovim-stapovima-nabijanja-na-kolac/>

„Vietkong“, U: Hrvatska enciklopedija (online). Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“. Pristup ostvaren 8.8.2022. <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=64565>

WEITZ, Eric D. *Stoljeće genocida*. Zagreb: Mizantrop, 2020.